

Ярослав Антонюк

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН (Б) З ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ (1944-1945 РР.)

У статті проаналізовано взаємовідносини СБ ОУН(б) з Червоною армією на території Рівненської і Волинської областей. Основну увагу приділено диверсійно-терористичній та розвідувальній діяльності підпілля.

Ключові слова: Служба Безпеки, Червона армія, фронт, диверсії.

В статье проанализированы взаимоотношения Службы безопасности ОУН(б) с Красной армией на территории Ровенской и Волынской областей. Основное внимание уделено диверсионно-террористической и разведывательной деятельности подполья.

Ключевые слова: Служба безопасности, Красная армия, фронт, диверсии.

The article has analysed relationships between Security Service OUN (b) and the Red Army in the territory of Rivne and Volyn regions. Special attention has been paid to the subversive, terrorist and intelligence activity of underground.

Key words: Security Service, the Red Army, front, diversion.

З часів здобуття незалежності Українська держава докладає значних зусиль, аби зробити справедливу оцінку національно-визвольним змаганням. Серед науковців і суспільства останнім часом найбільш суперечливою є проблема визнання боротьби ОУН і УПА, а також примирення між обома сторонами протистояння. Особливо великі спекуляції відбуваються навколо взаємовідносин Червоної армії і Служби Безпеки ОУН(б). Тому, метою статті є об'єктивний аналіз цієї проблеми на прикладі Волинської і Рівненської областей, які першими на Західній Україні були визволені від німців.

Публікації радянських істориків, присвячені ОУН і УПА, а тим більше СБ, носили суто пропагандистський характер, а тому, безумовно, є суб'єктивними. Подібна ситуація з дослідженнями науковців діаспори, які намагалися ідеалізувати антирадянську боротьбу. Дана проблема недостатньо висвітлена й сучасними науковцями. Серед найвизначніших досліджень, слід виділити праці Д.Веденєєва, Г.Биструхіна і Г.Стародубець. Проте, вони лише частково розкривають окреслену проблему, а тому не дають достатньо повної картини подій.

Наближення фронту до території Волині внесло кардинальні зміни в тактику та завдання ОУН і УПА й відповідно її спецслужби. Весною 1944 р. ЦП ОУН заявляв: "ОУН і УПА не мають союзу ні з якими імперіалістичними державами. Нашими союзниками є тільки поневолені народи, що разом з нами борються за звільнення свого народу" [41, с.43]. Проте, обставини змушували шукати такого союзника. Хоча оунівці, використовуючи обставини, пішли на таємну співпрацю з німцями, отримуючи від них зброю, боєприпаси, обмундирування та інше військове спорядження. Вони не вважали цей союз перспективним, тому його не афішували. Провідне місце в тактичних планах ОУН посідав союз з Заходом у майбутній війні з СРСР, який в документах іменувався під шифром "Чума" [27, с.53]. Підпільники стверджували, що дипломатичні відносини між Радянським Союзом і США розірвані, поширювали чутки, що Туреччина нападе на СРСР, а в Польщу вступить армія Андерса і розпочнеться війна з Радянським союзом [36, с.145]. С.Киричук з с.Губин Горохівського р-ну заявляв в приватній бесіді з односельчанами: "До кінця війни ще далеко і Радянський союз цю війну програє, бо йому доведеться воювати з Англією і Америкою, а Америка давно ставила своїм завданням оволодіти Європою і вона це зробить" [18, арк.154]. Комендант СБ Устилузького райпроводу І.Кусинський ("Ластівка") заявляв, що завданням СБ у 1944 р. було: "Чекати послаблення Радянського союзу у війні з Німеччиною, підняти в тилу повстання і виступити проти Червоної армії. Розбити її в нашому районі і ліквідувати прикордонні війська та НКДБ"[11, арк.17]. Слід сказати, що підпільники, навчені гірким досвідом, не мали особливих ілюзій щодо майбутнього союзника. Декларація ОУН проголошувала: "В можливій війні західних альянсів проти СРСР ми заінтересовані остільки, оскільки вона несе ще одний шанс поневоленим народам визволитися від всякого імперіалізму"[27, с.53].

Усі зусилля ОУН спрямовувала на підготовку до боротьби з радянською владою. Інструкція для підпілля вказувала: “Час фронтового хаосу, боротьби партизан з німцями і т.д., використати для збільшення боєприпасів організації і знищення опорних пунктів (по містах)” [19, арк.271]. Зокрема, 17 січня 1944 р. о 17.00 підрайонна боївка СБ здійснила напад на Острог [20, арк.166]. Подібних нападів протягом 1944 р. зазнали практично всі райцентри Волині та Полісся.

Готуючись до майбутнього повстання, СБ поклала великі надії на червоноармійців-українців. У військах 1-го та 4-го Українських фронтів, переважно піхотних частинах і з'єднаннях, вони становили 60-80% [44, с.276]. В той же час відношення командування до українських солдатів, особливо щойно мобілізованих “західняків” було зневажливе. ОУН намагалася це використати і в майбутньому схилити частину червоноармійців до боротьби з радянською владою. Командир УПА-Північ Д.Клячківський (“Панас Мосур”) 26 січня 1944 р. видав наказ: “Не дати себе спровокувати на боротьбу з Червоною армією. НКВД вже таку роботу пропонує, створює поняття у бійців Червоної армії, що ми вислужники німців, хоче щоби бійці Червоної армії зударились з нами, як з німецькими частинами. Протиставитись цьому. Скинути німецькі однострої, замінити їх совіцькими, або звичайними цивільними” [47, с.38]. Інструкція “ч.23. точка 5” рекомендувала для фарбування німецької форми використовувати дубову, або вільхову кору [38, с. 627].

Слід сказати, що твердження радянських істориків про запеклі бої повстанців з Червоною армією не відповідали дійсності. Начальник УШПР Т. Строкач 10 травня 1944 р. доповідав 1-му секретарю ЦК КП(б)У М.Хрущову, що мали місце лише випадкові сутички великих загонів УПА з партизанами і частинами Червоної армії. У більшості ж випадків шляхом засідок та індивідуального терору діяли боївки СБ [35, с.77]. Це ж підтверджує звіт СБ зі Столинського р-ну Брестської обл. за листопад 1944 р.: “Фронтовики участі в акціях не беруть, натомість НКВД, використовуючи перебивання більших сил провели деякі акти” [20, арк.64].

Одним із завдань СБ була організація розвідки в тилах Червоної армії. Підрайонний СБ Турійського райпроводу С.Луцюк (“Панас”) свідчив, що з приходом Червоної армії всім кущовим і станичним розвідникам СБ було наказано посилити конспірацію

і залишаючись на своїх місцях доносити про рух військ, чисельність, озброєння, настрої і т.п. [13, арк.348]. Зокрема, станичний розвідник СБ М.Берник ("Гай") з с.Тельче Колківського р-ну за завданням референта СБ Ю.Шевченка ("Моряка") у грудні 1944 р. проводив розвідку дислокацій військових частин [8, арк. 20].

Крім того, починаючи з початку 1944 р. СБ створює в тилу Червоної армії розвідувально-диверсійні групи [26, арк.220]. Також під оперативним керівництвом СБ і військової референтури знаходилися відділи особливого призначення (ВОП), головним завданням яких було проведення диверсійно-бойових акцій [28, с.196]. Бойові якості есбістів у відкритих військових зіткненнях значно поступалися військовим частинам. Курінний УПА Д.Дмитренко в листі до референта СБ С.Янишевського ("Далекого") за 16 травня 1944 р. скаржився: "ВОП чи боївки, що ними розпоряджає запілля чи СБ, не в силі вив'язатися з покладених на них надій. При зустрічах з ворогом, навіть тоді, коли є при більшому чи меншому числі відділів, не видержують при першому наступі і дають ногам знати" [38, с.601]. Тому бої есбістів з частинами Червоної армії були переважно випадковими і мали на меті здобуття зброї. Наприклад, 18 лютого 1944 р. бойовики СБ в с.Старомильськ Здолбунівського р-ну забрали протитанкову гармату, яку двоє солдат везли в райцентр, після роззброєння їх відпустили [20, арк.160]. Як свідчать документи СБ за 1944-1945рр., страти полонених червоноармійців були рідкістю [38, с.721-724]. Згідно звіту поліційно-виконавчого відділу районної СБ "Озеро" 29 травня 1944 р. було страчено 5-х арештованих сексотів, а 2-х солдатів, що їх охороняли – відпущено [21, арк.49]. Хоча траплялись винятки, влітку 1944 р. боївка СБ Г.Дебалюка ("Пугача") розстріляла в Шацькому р-ні 2-х червоноармійців, які відмовилися приєднатися до підпілля [37, с.5].

Дезертирам з Червоної армії есбісти надавали допомогу. 26 липня 1944 р. на території Острозького р-ну СБ затримала червоноармійця Г.Зверюка, родом з Кабардино-Балкарії, який після поранення в бою під Гороховом, не пішов до лікарні в Дубно, а вирішив втекти. Провівши допит, есбівці зробили йому перев'язку і відпустили, показавши дорогу [21, арк. 55-56].

Головним завданням диверсійних груп СБ було нищення комунікацій в тилах Червоної армії для недопущення утвердження радянської влади. Наприклад, диверсійна група СБ на чолі з В.Ковальчуком ("Климом") в кінці 1944 р. підірвала три мости і

зрізала телеграфні стовпи [3, арк.11]. Диверсійна група Ф.Геся в Горохівському р-ні займалася псуванням ґрунтових та шосейних доріг, а також нищенням телефонних дротів [16, арк.17]. За завданням районного коменданта СБ П.Крещука (“Максимовича”), М.Вавриченко і Д.Довгий у березні 1944 р. розбирали залізницю поблизу станції Степавичівка Горохівського р-ну [12, арк.94]. Подібною діяльністю займалася боївка СБ Сенкевичівського райпроводу М.Ланового [2, арк.4].

Згідно інструкції ЗГ “Тютюнник” “командирам ВОПів, диверсійних груп і лоївок” за 1 вересня 1944 р. суворо заборонялося робити засідки на будь-які війська, крім НКВС [38, с.823]. Проте, не завжди цього наказу дотримувалися. На шосейній дорозі з Ковеля в Брест у засідці боївки референта СБ А.Михалевича (“Коса”) було спалено легкове і вантажне авто та вбито капітана Червоної армії [6, арк.4]. Боївка СБ І.Проца (“Боруди”) протягом літа 1944 р. між селами Кути і Білопілля Локачинського р-ну спалила 3 автомашини, вбила 3 шофери і 9 червоноармійців [1, арк.1].

Жертвами засідок і терактів були переважно офіцери Червоної армії. На початку 1944 р. боївка СБ Ф.Капітана (“Голки”) в с.Будники Любомльського р-ну вбила радянського льотчика-офіцера, літак якого збили німці [31, с.6]. 15 березня 1944 р. боївка СБ Ю.Шевченка (“Моряка”) із засідки вбила 4-х офіцерів Червоної армії [29, с.5]. 1945 р. в с.Конюшки Дубнівського р-ну есбістами був вбитий молодший лейтенант в якого відібрали мотоцикл і зброю [25, арк.140].

Найвідомішою була засідка боївки СБ на командуючого 1-м Українським фронтом генерала М.Ватутіна. 29 лютого 1944 р. о 19.40 автокортеж генерала з двох “віллісів”, штабного “доджа” і вантажного “студебекера” під’їхали до с.Милятин Острозького р-ну і почули одиночні постріли. М.Ватутін наказав зупинитися, щоб в’яснити ситуацію. Тоді, раптово, з вікон будинків, їх обстріляли [45, с.4]. Супроводжуюча М.Ватутіна охорона та водії загалом повели себе мужньо, крім водія Моноселідзе, який під час обстрілу злякався і втік на автомашині, не взявши жодної участі в обороні [43, с.8]. Важко пораненого вище коліна генерала три охоронці підхопили, розвернули машину і поїхали в зворотньому напрямку. Зробили зупинку в Гощі і перев’язали рану, а з Рівного літак доставив його в Київ [45, с.4]. Станом здоров’я Ватутіна цікавився особисто Й.Сталін, якому звітував М.Хрущов [46, с.447-

449]. Завідуючий кафедри хірургії генерал-майор І.Щенко пропонував ампутувати вражену гангреною ногу [34, с.137]. Проте операція була вже запізнюю, тому стан хворого не покращився. В ніч з 14 на 15 квітня 1944 р. генерал помер. За однією з версій у смерті Ватутіна був винний сам Сталін, який заборонив лікарям застосувати американський пеніцилін [40, с.5]. У відповідь на вбивство боївкою СБ генерала, ВВ НКВС провели масштабну акцію проти УПА, оточивши поблизу с.Гурби Рівненської обл. близько 5 тисяч повстанців [30, с.3].

Існує декілька версій щодо осіб, які причетні до смерті Ватутіна. Є.Басюк ("Чорноморець") стверджував, що це здійснила боївка СБ "Приймака" зі Славути [33, с.167]. Ф.Воробець ("Верещака") свідчив, що операцію провели кущові боївки СБ сіл Михалківці і Сіянци Острозького р-ну [32, с.3]. Вбивством М.Ватутіна в 1957-1959 р. займався УКДБ у Рівненській обл. Приводом до цього був донос, що нібито колишній сотенний М.Синогін ("Жмайло") брав участь у нападі на генерала, а тепер отримує пенсію. Спеціально надісланий з столиці уповноважений КДБ допитав підозрюваного, але інформація не підтвердилася. Слідство показало, що нібито дійсними учасниками замаху на М.Ватутіна були сім есбістів на чолі з І.Трусиком. Згідно вироку відкритого суду у Гощі 1959 р. п'ятьох звинувачених розстріляли, а двох позбавили волі на 25 років [43, с.12].

Іншим важливим напрямком роботи СБ в цей час було недопущення масової мобілізації в Червону армію. Провідник ПЗУЗ М.Козак ("Смок") заявляв: "Українці швидше вмирають за Совіти під Берліном чи на Далекому Сході, а жалкують життя за ОУН" [39, с.114]. Інструкції ОУН за 1944 р. зазначала: "ворог хоче, щоб не було з ким нам робити революції" [21, арк.15].

11 серпня 1944 р. Провід ОУН видав директиву, в якій наказувалося вести боротьбу проти мобілізації до Червоної Армії шляхом подачі фальшивих списків, масової неявки у военкомати, організації втеч і листівками [42, с.296]. Наприклад, в Цуманському р-ні при відправці мобілізованих з 437 призовників дезертирувало 18, а в Теремнівському р-ні з 1796 – 31 [17, арк.2]. До населення СБ видавала спеціальні відозви. Так, районний референт СБ М.Мандзюк ("Бистрий") весною 1944 р. дозволив йти у Здолбунівський райвоенкомат лише старим та інвалідам [23, арк.15]. 10 березня 1944 р. в с.Сильно Ківерцівського р-ну з'явилося 30 оунівців

в формі офіцерів Червоної армії та залишили на сільраді наказ, в якому заборонялося населенню з'являтися на призовні пункти [17, арк.3]. Було зафіксовано чимало нападів оунівців на колони призовників і военкомати, з ціллю відбиття новобранців. Восени 1944 р. 4 бойовики за наказом референта СБ “Орлика” поблизу с.Горячів Володимир-Волинського р-ну розігнали групу призовників, 6 з яких забрали до себе в боївку [9, арк.311]. Внаслідок таких дій, заходи по проведенню мобілізації до 1 вересня 1944 р. було зірвано. У Рівненській обл. його вдалося виконати лише на 56 % [46, с.438]. Подібна ситуація була й у Волинській обл.

З іншої сторони мобілізація підштовхувала багатьох осіб поповнювати підпілля. Житель с.Іваномисль Камінь-Каширського р-ну К.Варчук (“Підкова”), щоб уникнути фронту, у травні 1944 р. вступив в боївку СБ “Сашка” [5, арк.5]. З тієї ж причини, того ж року, М.Корнилов (“Микола”) з с.Коршів Луцького р-ну вступив в боївку СБ П.Ковальчука (“Залісного”) [4, арк.1]. Хоча, траплялися випадки, коли колишнім повстанцям (як агентам у ворожому середовищі) дозволяли служити в Червоній армії. Колишній учасник сотні УПА “Дороша” – Ф.Філь з Острожця Млинівського р-ну свідчив, що командир рекомендував йому, щоб врятувати сім'ю від репресій, вступати в армію, але коли будуть посилати на фронт, домовившись з іншими червоноармійцями – “західниками” покидати свої військові частини і вступати в УПА [24, арк.82]. А.Матвійчук (“Шпак”) з с.Хотешів Ратнівського р-ну, коли дізнався, що його частину направляють на фронт – дезертирував і вступив в боївку СБ “Тополі” [15, арк.74-75].

В Червону армію потрапляли й колишні есбівці. Бойовик СБ В.Алексюк (“Пеньок”) чекав переходу фронту в своїх родичів в с.Поповичі Турійського р-ну де 1 травня 1944 р. був мобілізований в Червону армію. Після цього служив рядовим в 612-му артилерійському полку 3-го Білоруського фронту і брав участь в боях за Східну Прусію [7, арк.13]. Бойовик СБ І.Ярмольчук з с.Воротнів Луцького р-ну у травні 1944 р. був мобілізований в армію і служив в артилерійському полку 11-го танкового корпусу. Брав участь в боях на Віслі і Одері де був поранений [10, арк.60].

Багатьох з таких солдатів вже в армії арештовувала військова контррозвідка СМЕРШ, як наприклад, учасника боївки СБ “Різуна” – Ф.Ярмольчука (“Горя”) з с.Богушівка Рожищенського р-ну [14, арк.11]. Частину з них перевербували у радянські агенти. Так,

СБ планувала ліквідувати колишнього підрайонного військовика з с.Дмитрівка Гощанського р-ну Т.Галонюка, який повернувся з фронту додому [22, арк.20]. Подібних прикладів можна навести чимало. Незважаючи на зусилля СБ впродовж 1944 – початку 1945 рр. радянській владі вдалося мобілізувати з Рівненській обл. понад 100 тис. чоловік і стільки ж з Волинській обл. [42, с.299].

Таким чином, ОУН і її спецслужба не вважала Червону армію своїм безпосереднім ворогом, але обставини нерідко змушували застосовувати зброю проти її солдатів та офіцерів. В стратегічних планах оунівське підпілля покладало на українців-червоноармійців великі надії, вони повинні були в майбутньому свій військовий досвід і зброю використати в здобутті Україною державності, стати основою її армії.

Джерела та література:

1. Архів Управління міністерства внутрішніх справ України у Волинській області. ф. облікові справи на сім'ї депортованих (ОС), спр.295, 72 арк.
2. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.595, 71 арк.
3. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.1887, 81 арк.
4. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.2402, 90 арк.
5. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.3254, 74 арк.
6. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.3333, 12 арк.
7. Архів Управління служби безпеки України у Волинській області, ф. Припинених архівно-кримінальних справ (П), спр.1827, 236 арк.
8. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.4109, 753 арк.
9. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.4282, т.1, 412 арк.
10. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.4338, 167 арк.
11. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.6115, т.2, 112 арк.
12. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.6368, 114 арк.
13. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.6745, 427 арк.
14. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.8335, 93 арк.
15. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.8371, 197 арк.
16. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.8841, 57 арк.
17. Державний архів Волинської області. Ф. Р-1, оп.2, спр.11, 187 арк.
18. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп.2, спр.14, 234 арк.
19. Державний архів Рівненської області, ф.Р-30, оп.2, спр.16, 285 арк.
20. Держархів Рівненської обл., оп.2, спр.22, 354 арк.
21. Держархів Рівненської обл., оп.2, спр.38, 128 арк.
22. Держархів Рівненської обл., оп.2, спр.115, 35 арк.
23. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, спр.1349, 23 арк.

24. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, спр.5477, 141 арк.
25. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, спр.6329, 159 арк.
26. Веденєєв Д. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спецпризначення ОУН та УПА. 1940-1950-ті роки / Д.Веденєєв, Г.Биструхін. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.
27. Веденєєв Д. Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки / Д.Веденєєв, Г.Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.
28. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943-1946 рр. / О.Вовк // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – № 8. – С.164-224.
29. Волошкевич М. Реабілітатори злочинців / М.Волошкевич // Радянська Волинь (Луцьк). – 1995. – 12 серпня. – С.5.
30. Гаврилюк С. Гурбенський бій мовою свідчень, фактів, документів / С.Гаврилюк // Дзеркало плюс (Рівне). – 2004. – 22 квітня. – С.3.
31. Гнатюк С. Не забудемо, не простимо! / С.Гнатюк // Радянське життя (Гоща). – 1967. – 13 липня. – С.6.
32. Данилюк В. Шинеля Ватутіна служила в УПА? / В.Данилюк // Молода Волинь (Луцьк). – 1992. – 6 березня. – С.3.
33. Дмитрук В. Вони боролися за волю України / В.Данилюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – Т.3. – 446 с.
34. Касьян М. Я родом з Волині: Спогади / М.Касьян. – Біла Церква: [б. в.], 2004. – 290 с.
35. Кентій А. Як і проти кого боролася ОУН-УПА / А.Кентій // Політика і час. – № 7 – травень 1991. – С.66-81.
36. Киричук Ю. Партизанська боротьба УПА-ОУН у західних областях УРСР (травень 1945-1946 рр.) / Ю.Киричук // Україна модерна. – К.; Львів, 2003. – Ч.7. – С.141-162.
37. Ксенченко Л. Іменем справедливості / Л.Ксенченко // Радянська Волинь (Луцьк). – 1960. – 2 березня. – С.5.
38. Літопис УПА. Т.8. Нова серія. Волинь і Полісся : УПА та Запілля, 1944-1946 : Документи і матеріали / П.Сохань, П.Потічний та ін. (ред.), О.Вовк, С.Кокін (упоряд.). – К.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – 1448 с.
39. ОУН-УПА. Правдивая история. – К.: Соллюкс, 2006. – 252 с.
40. Павлов М. Загадка смерті генерала / В.Павлов // Московський комсомолец (Москва). – 2008. – август-сентябрь. – С.5.
41. Сергійчук В. Боротьба совєцької влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період / В.Сергійчук // Визвольний шлях, листопад 2000. – Кн.1. – С.42-58.
42. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г.Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.

43. Тищенко О. Гурби : квітень 1944-го / О.Тищенко. – Рівне: Перспектива, 2005. – 200 с.

44. Якубовський В. Мобілізаційна політика радянської влади і командування Червоної армії на території України в 1943-1945 роках / В.Якубовський // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – К., 2005. – Вип.4. – С.275-277.

45. Ямпольський М. Всегда будем помнить своих освободителей / М.Ямпольський // Справедливість (Луцьк). – 1997. – 18 грудня. – С.4.

46. Motyka G. *Ukrainska partyzanka. 1942-1960. Dialalnosć organizacji Ukrainskiej Powstanczej Armii* / G.Motyka. – Warszawa: Rytm, 2005. – 720 s.

47. Poliszczuk W. *Ukrainian nationalism in Documents (part 3). Ukrainian Integral Nationalism as a Form of Fascism Volum 5. Documents Concerning the Activities of Ukrainian Nationalism Structures from December 1943 to 1950* / W. Poliszczuk. – Toronto: PD, 2003. – 510 p.